

Preduzetništvo
žena u Srbiji

10

godina kasnije

PROFIL
PREDUZETNICA
U SRBIJI

SeConS Expert Team

Marija Babović

Milica Stević

**Preduzetništvo
žena u Srbiji**

10
godina kasnije

MART, 2023.

PROFIL
PREDUZETNICA
U SRBIJI

SeConS
grupa za razvojnu Inicijativu

SKRAĆENICE

APR	Agencija za privredne registre
EU	Evropska unija
GEM	Globalni preduzetnički monitor (Global Entrepreneurship Monitor)
IKT	Informacione i komunikacione tehnologije
IT	Informacione tehnologije
MMSP	Mikro, mala i srednja preduzeća
MP	Ministarstvo privrede Republike Srbije
NSZ	Nacionalna služba za zapošljavanje
RS	Republika Srbija
RZS	Republički zavod za statistiku Srbije
SBS	Strukturne poslovne statistike (Structural Business Statistics)
UN WOMEN	Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena

SADRŽAJ

1.	Uvod	6
2.	Definisanje preduzetništva žena	8
3.	Obim ženskog preduzetništva – nekad i sad	10
4.	Profil preduzetnica – nekad i sad	13
4.1	Socio-demografski profil preduzetnica	14
4.2	Poslovni profil preduzetnica	16
5.	Zaključci	20
6.	Preporuke	21
	Literatura	24

1 UVOD

Ovaj izveštaj je nastao na osnovu studije *Preduzetništvo žena u Srbiji – deset godina kasnije*. U izveštaju je predstavljen profil preduzetnica u Srbiji – njihov socio-demografski i poslovni profil. Podaci su predstavljeni uporedno sa podacima iz *Polazne studije o preduzetništvu žena u Srbiji*¹ kako bi bilo moguće ustanoviti da li je došlo do promena u profilu današnjih preduzetnica u odnosu na njihov profil od pre deset godina.

Podaci prikazani u ovom izveštaju su rezultat anketnog istraživanja ženskog preduzetništva u Srbiji koje je sprovedeno u toku 2022. godine i koje predstavlja jednu od istraživačkih komponenti koja je sprovedena u cilju pisanja studije *Preduzetništvo žena u Srbiji – deset godina kasnije*. Anketno istraživanje je realizovano na reprezentativnom uzorku od 559 aktivnih preduzetnica koji je izveden iz evidencije Agencije za privredne registre (APR) na osnovu kriterijuma da su žene registrovane preduzetnice ili da su istovremeno (su)vlasnice i direktorke registrovanog privrednog društva.

1 Babović, M. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. Beograd: UN Women. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/87-publication.pdf>

Pozadina i svrha

Prva studija o preduzetništvu žena u Srbiji publikovana je 2012. godine na osnovu istraživanja koje je na inicijativu tadašnjeg Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja Republike Srbije, uz podršku UN Women, sprovela organizacija za primenjena istraživanja i analize politika SeConS.

Polazna studija sadržala je i veliki broj preporuka koje su imale za cilj da informišu politike za podsticanje razvoja preduzetništva žena i zatvaranja rodnog jaza u preduzetništvu i šire, u ekonomskoj participaciji, ili zaposlenosti.

U 2021. godini Ministarstvo privrede Republike Srbije je pokrenulo novu inicijativu da se sagleda stanje u preduzetništvu žena nakon nešto više od deset godina i da se uoče promene, dostignuća, izazovi, kao i potencijali preduzetništva žena na koje se budućim politikama treba usmeriti.

Istraživanje je i ovog puta sprovela organizacija SeConS uz podršku UN Women u okviru projekta *Gljučni koraci ka rodnoj ravnopravnosti*, sa ciljem da se Ministarstvu privrede učine dostupnim nalazi potrebni za formulisanje politika usmerenih na podsticanje preduzetništva žena.

2 DEFINISANJE PREDUZETNIŠTVA ŽENA

U polaznoj studiji o preduzetništvu žena izložena je detaljnija rasprava o različitim definicijama – teorijskim kao i primenjenim – preduzetništva uopšte i posebno preduzetništva žena.² Uzimajući u obzir različite teorijske definicije preduzetništva, u polaznoj studiji su preduzetnici/e definisani na teorijskom nivou kao „*ekonomski akteri koji kombinuju faktore proizvodnje i druge relevantne resurse na inovativan način i tako ih premeštaju iz sektora niže u sektor više produktivnosti i višeg dohotka. U tim nastojanjima oni otkrivaju i iskorišćavaju šanse u datom kontekstu i procenjuju i preuzimaju rizike svojih odluka i akcija.*“³

Ukazano je da preduzetnici nisu isto što i vlasnici i menadžeri preduzeća, već da deluju u međuprostoru između vlasnika i operativnih rukovodilaca, posedujući elemente i jedne i druge uloge. Vlasništvo nad preduzećem im omogućuje kontrolu nad resursima (sredstvima za proizvodnju, kapitalom i sl.), a menadžerska uloga omogućuje strateško odlučivanje, tako da preduzetnici imaju oba preduslova za preduzetništvo.

Na operacionalnom nivou, u preduzetnice se svrstavaju žene koje su ili registrovane kao preduzetnice ili su istovremeno (su)vlasnice i glavni menadžeri privrednih društava.

U okviru polazne studije o preduzetništvu žena preduzetnice su identifikovane kao žene koje su istovremeno (su)vlasnice nad (bar delom) preduzeća i obavljaju ključnu upravljačku ulogu, bez obzira na način na koji su stekle vlasništvo nad preduzećem.

U ovoj definiciji nije postavljen prag za vlasnički udeo, odnosno žene su bile prepoznate kao preduzetnice ukoliko su bile suvlasnice bilo kog vlasničkog udela preduzeća, makar i 1%, ali uz uslov da su obavljale glavnu rukovodeću ulogu.

U međuvremenu, 2017. godine UN Women je izdala Priručnik za rodno senzitivne javne nabavke⁴ u kojem je data definicija ženskog preduzeća, koja podrazumeva minimalne zahteve poput vlasništva, kontrole i nezavisnosti (str XIII): (1) najmanje 51% vlasništvo jedne ili više žena; (2) realno upravljanje poslovnim operacijama firme na dnevnoj osnovi i donošenje dugoročnih poslovnih odluka od strane žena; (3) nezavisnost u odnosu na firme koje nisu u vlasništvu žena. Zbog potrebe da se analizom omogući uporedivost sa stanjem opisanim u polaznoj studiji o preduzetništvu žena, potrebno je primeniti istu definiciju preduzetnica, što znači da će kao preduzetnice biti identifikovane žene koje su suvlasnice preduzeća u bilo kom vlasničkom udelu, ali koje istovremeno obavljaju i vodeću menadžersku ulogu.

Drugi razlog za primenu ove definicije je to što Agencija za privredne registre (APR) nije u mogućnosti da identifikuje veličinu udela u vlasništvu prema polu, u sadašnjoj bazi podataka. Zbog navedenih ograničenja, analiza koja se oslanja na podatke APR će biti u mogućnosti samo da prepozna preduzetnice kao registrovane preduzetnice i (su)vlasnice privrednih društava koje istovremeno obavljaju glavnu upravljačku ulogu, bez obzira na to kojim udelom vlasništva raspolažu. Kada su u pitanju podaci dobijeni anketnim istraživanjem, analiza se zbog uporedivosti sa polaznom studijom takođe oslanja na ovu definiciju koja ne postavlja

2 Videti Babović, M. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena*. Beograd: UN Women. Dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/87-publication.pdf>.

3 Ibid, str. 16.

4 Keric, C. (2017). *Power of Procurement: How To Source From Women-Owned Businesses Corporate – Guide to Gender – Responsive Procurement*. New York: UN Women.

uslov većinskog vlasništva. Potrebno je napomenuti, da je u uzorku od 559 preduzetnica obuhvaćenih anketnim istraživanjem (uzorak je sačinjen u saradnji sa APR i na osnovu zvaničnog registra APR koji obuhvata registrovane preduzetnike i privredna društva u privatnoj svojini) udeo preduzetnica koje su manjinske vlasnice izuzetno mali – svega 14 žena. Zbog toga nije bilo moguće sprovesti bilo kakvu komparativnu analizu sa većinskim preduzeticama. U osnovnim karakteristikama one se ne razlikuju od ostalih preduzetnica, a njihov mali broj nije mogao značajnije uticati na rezultate, pa su u daljoj analizi tretirane zajedno sa drugima u okviru celovitog uzorka.

Diskusija o definisanju ženskog preduzetništva prisutna je i u međunarodnom okviru. Međunarodna organizacija za standardizaciju (International Organization for Standardization – ISO) je sa ciljem pojašnjenja i razlikovanja različitih vrsta uključivanja žena u biznis sektor izložila definicije srodnih pojmova, koje su ishod saglasnosti nakon globalne online diskusije tokom 2020. godine.⁵ Tako se razlikuju pojmovi „biznis u vlasništvu žena“ i „biznis koji vodi žena“. Biznis u vlasništvu žena je onaj biznis koji je u vlasništvu jedne ili više žena u proporciji većoj od 50% kapitala, u kome žene obavljaju upravljačku ulogu i kontrolu, u kojima je žena zakonski zastupnik i lice ovlašćeno da potpisuje dokumenta i finansijske račune i koje posluje nezavisno od drugih biznisa koji nisu u vlasništvu žena.⁶ Biznis koji vodi žena je onaj u kome je bar 25% vlasništva u posedu jedne ili više žena, u kome upravljanje i kontrolu obavlja jedna ili više žena, u kome bar trećinu članova upravnog odbora čine žene (ukoliko imaju takve odbore) i u kojima je žena zakonski zastupnik i lice ovlašćeno da potpisuje dokumenta i finansijske račune i koje posluje nezavisno od drugih biznisa koji nisu u vlasništvu žena niti koje vodi žena.⁷

U vezi sa definicijom ženskog preduzetništva potrebno je izneti još nekoliko napomena. Klasično preduzetništvo se vezuje za privatni sektor a ne i za javni ili civilni sektor ili druge oblike kolektivne svojine. Ovo „klasično“ preduzetništvo je usmereno na ostvarivanje profita, čime se razlikuje od socijalnog preduzetništva koje se češće javlja u pravnim oblicima kolektivne svojine ili udruženja građana (mada se može ostvarivati i kroz klasična privatna preduzeća), i koje nema za cilj ostvarivanje profita već različitih oblika socijalnih „dobitaka“.

Dakle, socijalno preduzetništvo nije obuhvaćeno ovom studijom zbog toga što se najčešće odvija u organizacionim formama koje nisu privatna profitna preduzeća i koje sadrže ograničenje u pogledu raspolaganja ostvarenom dobiti (može se reinvestirati isključivo u ostvarivanje socijalnih ciljeva). Pored toga, ekonomski ciljevi i funkcije u socijalnim preduzećima postavljene su drugačije, u interakciji sa socijalnim ciljevima, što ih bitno razlikuje od klasičnog profitnog preduzetništva.⁸

Srbija je nedavno usvojila i *Zakon o socijalnom preduzetništvu* kojim su preciznije definisani uslovi registracije i poslovanja socijalnih preduzeća.⁹

5 Detaljnije na: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:iwa:34:ed-1:v1:en>

6 Nezavisnost se definiše kao sposobnost preduzeća da posluje u svojoj delatnosti bez suštinskog oslanjanja na finansije ili druge resurse (opremu, prostor, vozila) drugog preduzeća koje nije u vlasništvu niti ga vodi žena.

7 Više o dilemama i debatama u definisanju ženskog preduzetništva videti u: Popović-Pantić, S. (2020). *Dve decenije ženskog preduzetništva u Srbiji*. Beograd: Institut Mihajlo Pupin – Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/345388317_Institut_Mihajlo_Pupin

8 Cvejić, S., Babović, M., & Vuković, O. (2008). *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*. Beograd: UNDP. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/23-Mapiranje-socijalnih-preduzeca-u-Srbiji.pdf>

9 Zakon o socijalnom preduzetništvu, *Sl. glasnik RS*, br. 14/2022. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-socijalnom-preduzetnistvu.html>

3

OBIM ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA – NEKAD I SAD

KLJUČNI NALAZI

- Od jula 2022. godine pri registraciji preduzetnika i privrednih društava evidentiraju se lica koja su preduzetnici, osnivači privrenih društava i glavni zastupnici prema polu. Međutim, ova vrsta evidentiranja se ne primenjuje retroaktivno, pa su podaci o polu osnivača i zakonskog zastupnika dostupni su samo za one preduzetnike i privredna društva koja su registrovana nakon toga, kao i ona koja su u međuvremenu preregistrovana na način koji obuhvata promenu lica koja su osnivači ili zastupnici.
- Statistike za praćenje ženskog preduzetništva nisu unapređene tokom poslednjih 10 godina i nije moguće lako meriti udeo ženskog preduzetništva kao i pratiti dinamiku osnivanja, gašenja i osnovne strukturne karakteristike.
- U odnosu na polaznu 2011. godinu, povećan je i ukupan broj aktivnih preduzetnika/ca (sa 221,541 na 290,387 i privrednih društava sa 102,215 na 118,158, a povećano je i učešće ženskih biznisa u ukupnom preduzetništvu sa 28,1% na 31,2%).
- Sektorska struktura ženskog preduzetništva se i dalje značajno razlikuje od muške, ali su primetne promene u strukturi ženskog preduzetništva uz značajno opadanje trgovine i blagi pad ugostiteljstva a povećanja udela biznisa u sektoru stručnih, naučnih, inovacionih i tehničkih delatnosti.
- Žensko preduzetništvo pokazuje veću dinamiku, odnosno veću stopu osnivanja ali i gašenja biznisa.

Uključivanje žena u preduzetništvo u Srbiji je zvanično počelo nakon stvaranja zakonskih uslova sa ulaskom u period post-socijalističke transformacije. Za uređivanje zakonskog okvira od posebnog značaja su bili principi iskazani u EU aktu o malim preduzećima iz 2008. godine. Od ovog perioda razvijaju se i različiti programi podrške malim i srednjim preduzećima.

Vremenom su se među korisnicima ovih programa sve češće javljali žene i mladi koji predstavljaju šanse, a ne preduzetnike nužde, odnosno oni koji su odabrali preduzetništvo kao rezultat sopstvenog izbora, a ne kao poslednju šansu na tržištu rada.¹⁰

Ni deset godina nakon polazne studije, stanje u pogledu mogućnosti praćenja ženskog preduzetništva i merenja njegovog obima, kao ni identifikovanja osnovnih karakteristika nije sasvim adekvatno.

U julu 2022. godine APR je uveo registrovanje pola osnivača i glavnog zastupnika preduzeća, ali se ova identifikacija ne primenjuje retroaktivno pa će biti moguće pratiti preduzetništvo po polu na osnovu ove evidencije samo za preduzeća osnovana nakon tog perioda, ili za ona koja su pristupila izmeni vlasnika i zastupnika (ne i ona koja su pristupila drugim izmenama, poput promene sedišta firme i sl.).

Potpuno adekvatnih redovnih istraživanja kojima bi se pratilo žensko preduzetništvo nema. Anketa o radnoj snazi koja prati stanje na tržištu rada ne razlikuje dovoljno samozaposlene i preduzetnike; GEM istraživanje koje predstavlja vredan izvor za praćenje preduzetničkih inklinacija i osnovnih

karakteristika preduzetništva sprovedeno je tek 2022. godine, nakon pauze od gotovo 15 godina.

Takođe, projektne inicijative da se uvede statistika o strukturnim poslovnim karakteristikama (Structural Business Statistics – SBS) koja se u Srbiji primenjuje usklađeno sa EU metodologijom – nisu zaživele, te ovaj izvor praćenja (SBS) privrednih subjekata za sada ne može da razlikuje preduzetnike od preduzetnica.

Podaci APR iz novembra 2021. godine pokazuju da je u odnosu na 2011. godinu znatno povećan broj aktivnih privrednih društava i preduzetnika/ca: sa 323.556 na 408.545.

Udeo registrovanih preduzetnika/ca u ukupnom broju privrednih subjekata u privatnoj svojini je blago povećan, dok je udeo ostalih pravnih formi smanjen (Tabela 1).

↓ **Tabela 1: Struktura aktivnih privrednih subjekata prema pravnoj formi i polu preduzetnika, 2011. i 2021. (%)**

Izvor: RZS, 2011; APR, 2021.

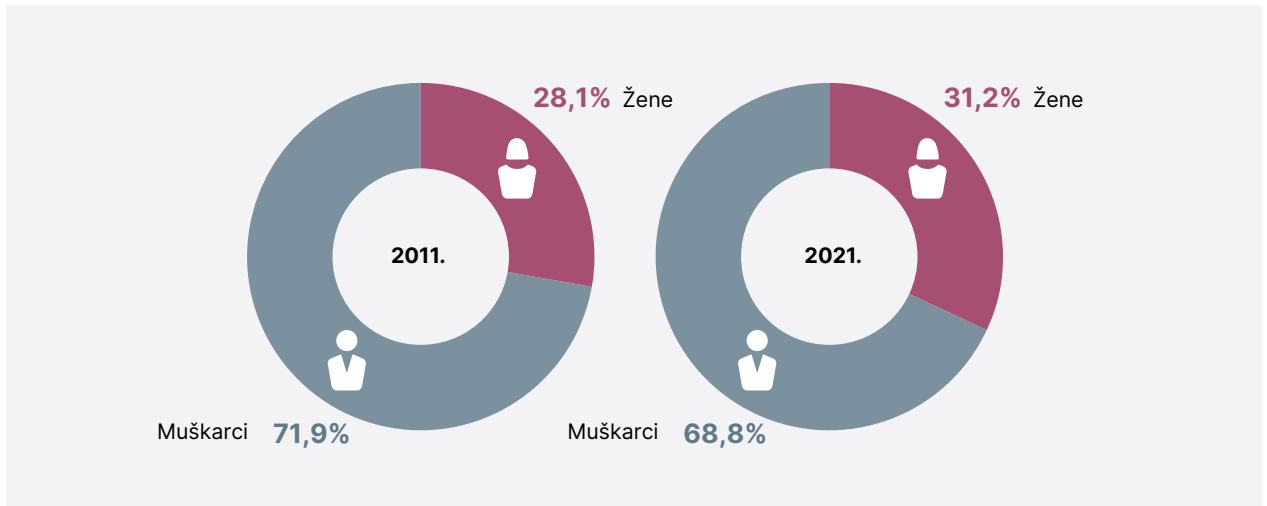
Tip privrednog subjekta	2011.		2021.	
	%	N	%	N
Preduzetnici/e	68,5	221.541	71,1	290.387
Društva sa ograničenom odgovornošću	30,0	97.115	28,5	116.402
Ortačka društva	0,8	2.458	0,2	798
Komanditna društva	0,1	398	0,0	137
Akcionarska društva	0,6	2.044	0,2	821
Ukupno	100	323.556	100	408.545

¹⁰ Popović-Pantić, S. (2020). *Dve decenije ženskog preduzetništva u Srbiji*. Beograd: Institut Mihajlo Pupin – Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/345388317_Institut_Mihajlo_Pupin

U periodu između 2011. i 2021. godine došlo je do povećanja udela žena u ukupnom broju preduzetnika (računajući i registrovane preduzetnike i osobe koje su istovremeno (su)vlasnici i glavni zastupnici privrednih društava) sa 28,9% na 31,2% (**Grafikon 1**).¹¹

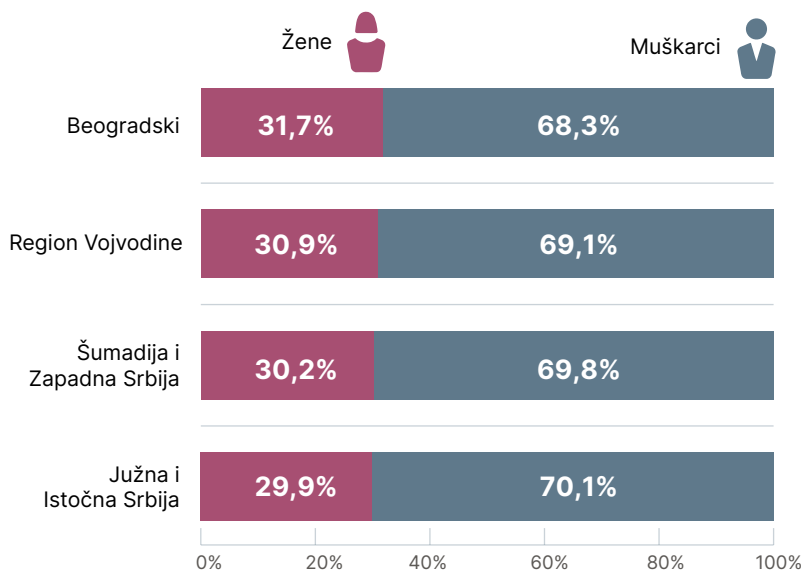
Proporcija žena i muškaraca preduzetnika/ca je dosta ujednačena prema regionima, s nešto većim

udelom preduzetnica u beogradskom regionu i najnižim u regionu Južne i Istočne Srbije (**Grafikon 2**). U poređenju sa stanjem iz 2011. godine, do povećanja udela žena među preduzetnicima došlo je u svim regionima: u Beogradskom regionu sa 28,7% na 31,7%; u regionu Vojvodine sa 29,8% na 30,9%; u regionu Šumadije i Zapadne Srbije sa 28,8% na 30,2%; u regionu Južne i Istočne Srbije sa 28,7% na 29,9%.

Grafikon 1: Udeo žena i muškaraca u ukupnom broju preduzetnika (uključujući registrovane preduzetnike i privredna društva) (%)

Izvor: RZS, 2011; APR, 2021.

Grafikon 2: Udeo žena i muškaraca u ukupnom broju preduzetnika (uključujući registrovane preduzetnike i privredna društva), prema regionima (%)

Izvor: APR, 2021.

¹¹ I 2011. i 2021. godine jedan broj preduzeća nije bilo moguće rekonstruisati prema polu preduzetnika/ce (recimo strana preduzeća, nedostajući JMBG preko kojih se identifikuje pol vlasnika i glavnog zastupnika), ili su i među vlasnicima i među glavnim zakonskim zastupnicima bili i žene i muškarci. Ovi procenti su izračunati samo za skup preduzeća za koja je bilo moguće nedvosmisleno identifikovati pol preduzetnika/ce, dok su ostala preduzeća isključena. Tako je u 2021 godini od 408.545 aktivnih registrovanih preduzetnika i privrednih društava bilo nedvosmisleno 115.299 ženskih i 254.568 muških preduzeća, odnosno bilo je moguće nedvosmisleno identifikovati preduzeća po polu preduzetnika 369.867 od 408.545. U 2011. godini od 323.556 preduzeća bilo je moguće nedvosmisleno kao ženska i muška identifikovati 297.262.

4 PROFIL PREDUZETNICA – NEKAD I SAD

KLJUČNI NALAZI

- Današnje preduzetnice su u većini slučajeva „nove“ preduzetnice, odnosno započele su svoje preduzetničke aktivnosti tokom poslednje decenije, što je uticalo i na ukupan profil preduzetnica.
- Profil preduzetnica se promenio tokom poslednje decenije: one su u proseku starije, obrazovanije, struktura njihovih biznisa se promenila u pravcu značajnog smanjenja poslovanja u sektoru trgovine a povećanja u sektoru stručnih profesionalnih usluga, u nešto većem procentu posluju na širim tržištima od lokalnih, a sada su to većinski *preduzetnice šanse* a ne *nužde* kao pre deset godina, što se odražava i na veću uspešnost njihovih preduzetničkih poduhvata.
- Neki aspekti njihovog preduzetničkog profila ipak su ostali isti: u izrazitoj većini slučajeva u pitanju su mikro biznisi, koncentrisani u urbanim sredinama.
- Izvesne razlike prisutne su i u pogledu porodične situacije koja se može odraziti na poslovanje – današnje preduzetnice su u nešto manjem procentu nego one od pre deset godina u braku i ređe imaju maloletnu decu. Podaci o teškoćama u vođenju biznisa ukazuju da su mogući razlozi za to nepovoljni uslovi, odnosno neadekvatno regulisano porodijsko i roditeljsko odsustvo zbog kojih se mlade žene ne upuštaju u preduzetništvo ili ga napuštaju kada pređu u fazu roditeljstva.

Jedno od osnovnih pitanja na koje istraživanje treba da pruži odgovor jeste: ko su današnje preduzetnice? Da li su to iste žene koje su bile preduzetnice 2011. godine ili je pristigao novi kontigent žena koje su započele sopstvene biznise? Da li se današnje preduzetnice po svojim socio-demografskim karakteristikama i preduzetničkom profilu razlikuju u odnosu na preduzetnice 2011. godine? Ako se razlikuju, u čemu se te razlike ispoljavaju, da li one govore o izraženim promenama u profilu preduzetnica i karakteristikama njihovih biznisa ili je reč o manjim promenama koje ukazuju pre na kontinuitet? U ovom poglavlju se nastoje pružiti odgovori na ova pitanja, poređenjem socio-demografskog i preduzetničkog profila žena koje su obuhvaćene istraživanjem 2011. i 2022. godine.

4.1 Socio-demografski profil preduzetnica

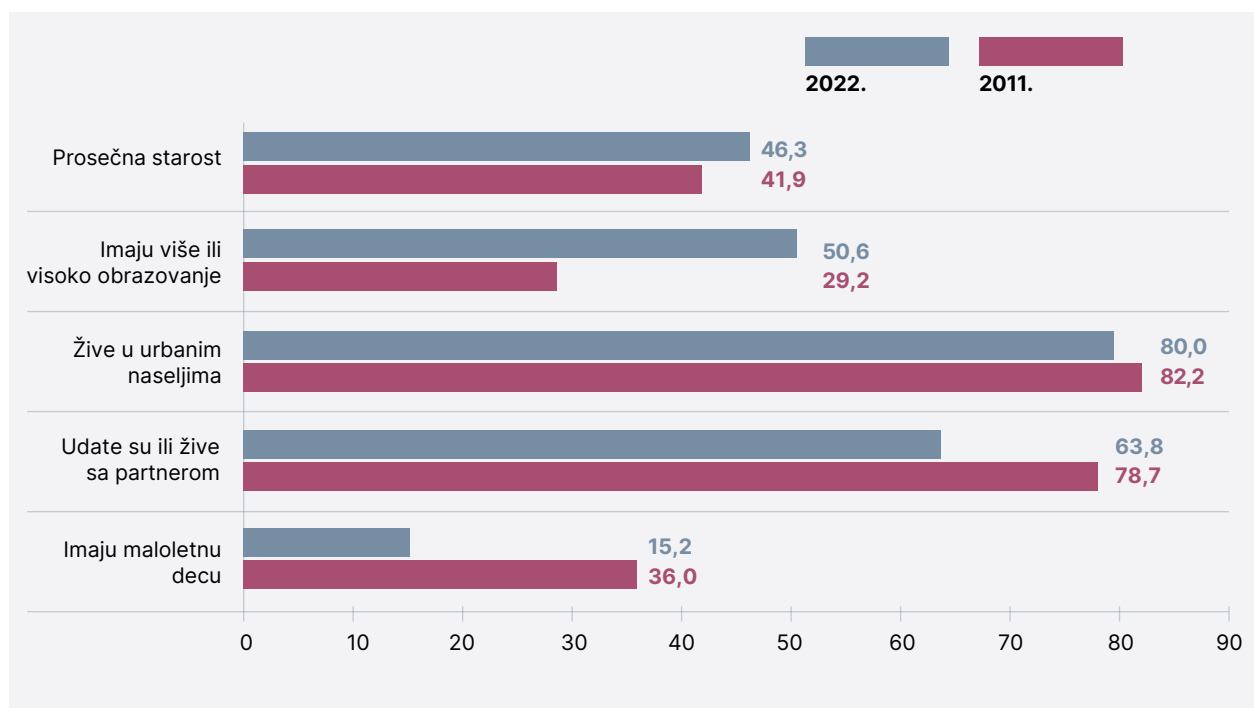
Preduzetnice iz uzorka istraživanja 2022. godine u većini slučajeva (70%) nisu bile preduzetnice u vreme prethodnog istraživanja 2011. godine. Dakle, može se reći da su u pitanju novije preduzetnice. Njihov ulazak u preduzetništvo promenio je socio-demografski profil preduzetnica.

Današnje preduzetnice su u odnosu na one iz 2011. godine u proseku nešto starije, obrazovanije, manje su opterećene porodičnim obavezama, jer u manjem procentu žive sa partnerom i dvostruko ređe imaju maloletnu decu.

Oblasti kontinuiteta su njihova koncentracija u urbanim područjima i regionalna distribucija (**Grafikon 3**).

Kada se detaljnije sagleda starosna struktura preduzetnica u dva vremenska perioda, primećuje se da u uzorku iz 2022. godine više od polovine preduzetnica pripada starosnoj kategoriji takozvane “starije radne snage”, starosti 45–64 godina. Izrazito je mali udeo mladih preduzetnica (starosti 19–29) godina, što može da predstavlja upozorenje da se mlade žene danas teže odlučuju na započinjanje biznisa nego što je to bilo pre deset godina.

Razlozi za takav trend nisu se mogli ustanoviti na adekvatan način istraživanjem na uzorku preduzetnica. Ipak, kao što će se kasnije videti, među aktuelnim preduzeticama često se među preprekama javljaju razlozi povezani sa pravom na porodijsko i roditeljsko odsustvo koji ukazuju da ova prava nisu adekvatno regulisana za preduzetnice, što može predstavljati demotivišući ili isključujući faktor za mlade žene da se upuste u preduzetništvo.

↑ **Grafikon 3:** Socio-demografski profil preduzetnica (%)

Dok je udeo mladih preduzetnica znatno manji u uzorku iz 2022. godine, povećan je udeo starijih žena, odnosno žena koje su stare 65 i više godina i koje bi mogle biti penzionerke ali su i dalje aktivna lica. Nameće se pitanje ko su te žene i zašto su još aktivne?

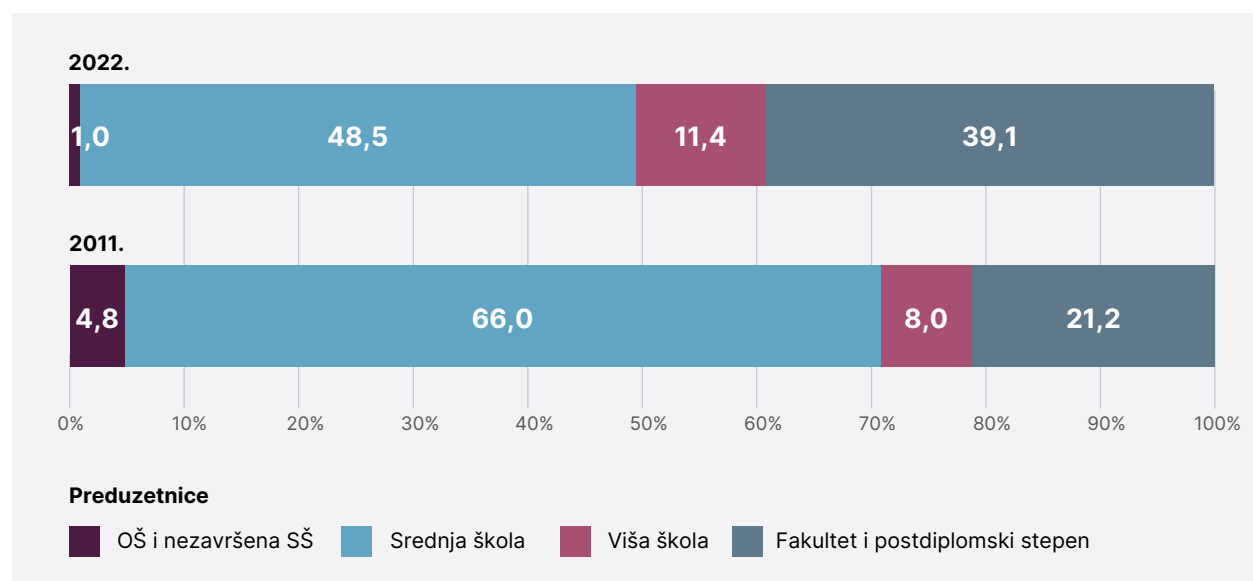
Više od polovine biznisa starijih žena (52,2%) osnovano je pre 2011. godine, a jedna četvrtina starijih žena (26,1%) vodi biznise koji su osnovani tokom 1990-ih godina.

Dakle reč je o “starijim biznisima” koji su ustaljeni, a kako će pokazati kasnija analiza i u velikom procentu uspešni. Može se pretpostaviti da upravo ova uspešnost biznisa motiviše preduzetnice da ostanu produženo aktivne.

Kada je u pitanju obrazovanje, nalazi novog istraživanja ukazuju na velike razlike u odnosu na profil preduzetnica od pre deset godina. Dok je u uzorku iz 2011. godine dominirala kategorija žena sa srednjim obrazovanjem, u uzorku iz 2022. godine većinu čine žene višeg i visokog obrazovanja (**Grafikon 4**).

↓ **Tabela 2:** Preduzetnice prema starosti, 2011. i 2022. (%)

Starosne grupe	2011.	2022.
19-29	12,7	4,5
30-44	44,0	39,3
45-64	42,4	52,1
65+	0,9	4,1
Ukupno	100	100

↑ **Grafikon 4:** Preduzetnice prema obrazovanju, 2011. i 2022. (%)

U ukupnom uzorku preduzetnica iz 2022. godine manji je udeo onih koje žive sa partnerom i znatno manji udeo onih koje imaju maloletnu decu.

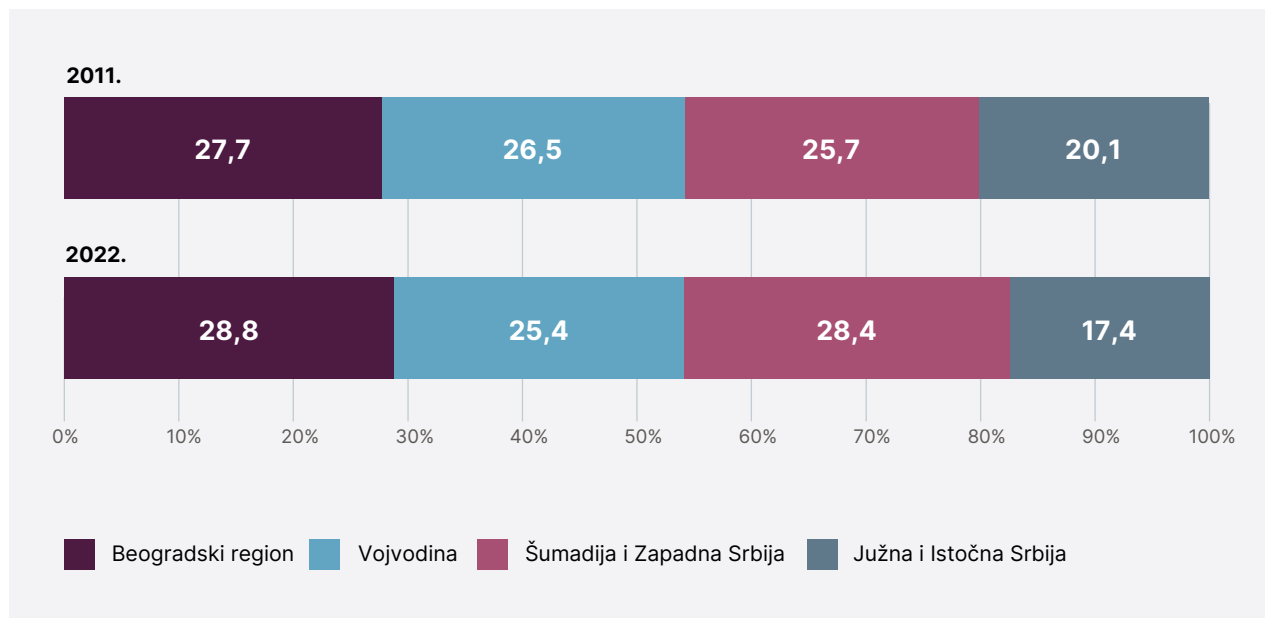
Ovo je još jedan podatak koji upozorava na to da zakonski okvir kojim se regulišu roditeljska prava preduzetnica nije odgovarajući, ali i na opštije stanje u pogledu raspodele obaveza vezanih za brigu o porodici, te da se profil preduzetnica oblikuje u pravcu većeg učešća žena koje imaju manje porodičnih obaveza.

Regionalna distribucija preduzetnica ne beleži velike promene. Ipak, primetno je smanjenje udela preduzetnica iz regiona južne i istočne Srbije i Vojvodine i povećanje udela preduzetnica iz beogradskog regiona i regiona Šumadije i zapadne Srbije.

4.2 Poslovni profil preduzetnica

Poslovni profil preduzetnica takođe se promenio:

- iako su i dalje u pitanju dominantno mikro preduzeća, povećan je i udeo malih preduzeća;
- iako i dalje posluju u sektoru usluga, promenile su se vrste usluga – došlo je do velikog pada udela preduzetništva u sektoru trgovine a povećan je udeo poslovanja u sektoru stručnih, naučnih, inovacionih i tehničkih delatnosti;
- iako i dalje većina preduzetnica nastupa samo na lokalnom tržištu, povećao se i udeo onih koje izlaze na regionalna, nacionalna i međunarodna tržišta;
- današnje preduzetnice se manje oslanjaju na porodičnu preduzetničku tradiciju nego one od pre deset godina;
- današnje preduzetnice su pretežno *preduzetnice šanse* a ne *nužde*, za razliku od preduzetnica iz 2011. godine koje su to u većini slučajeva postale jer nisu drugačije mogle da reše pitanje nezaposlenosti.

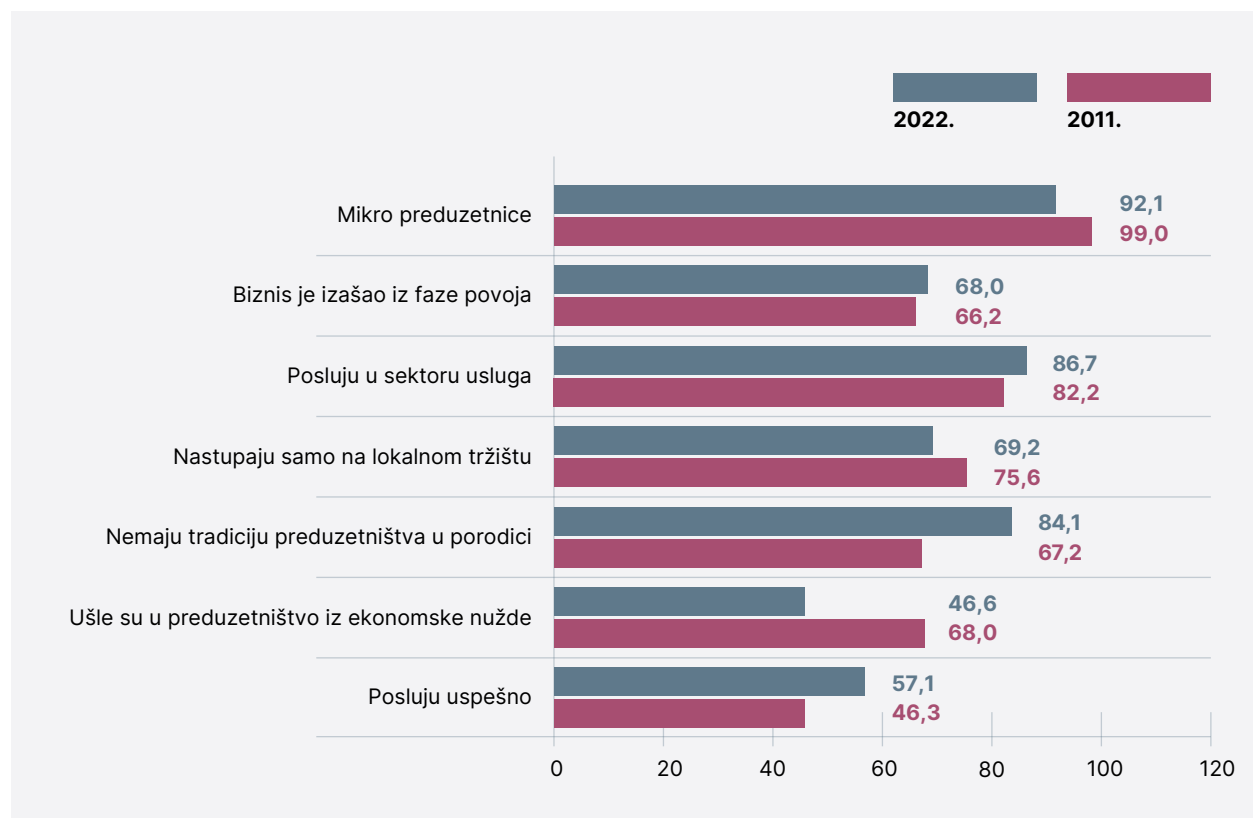

↑ **Grafikon 5:** Preduzetnice prema regionu stanovanja, 2011. i 2022. (%)

Iako su preduzetnički poduhvati današnjih preduzetnica dominantno mikro biznisi, važno je primetiti da je ipak povećan udeo malih biznisa u ukupnom ženskom preduzetništvu (sa 1% u 2011. godini na 7,9% u 2022. godini). To ukazuje na veći kapacitet današnjih ženskih biznisa da zapošljavaju radnu snagu. U uzorku iz 2022. godine, „najstarije“ preduzeće osnovano je 1997. godine, 48,4% preduzeća osnovano je nakon 2015. godine, a više od četvrtine preduzeća (26,3%) osnovano je pre manje od 4 godine. Razlike nisu primetne u pogledu „zrelosti“ biznisa u odnosu na stanje iz 2011. godine, u oba perioda oko dve trećine biznisa izašlo je iz faze povoja, koja se prema GEM metodologiji

postavlja na 4 godine od osnivanja biznisa. Ova faza povoja predstavlja period kada su rizici od gašenja biznisa veliki, pa se ovaj podatak može shvatiti i kao neka vrsta sigurnosti da je većina biznisa sada ušla u stabilne vode i stekla određenu otpornost na rizike.

Zahvaljujući podacima o registrovanim preduzetnicima i preduzećima, moguće je uporediti sektorsku strukturu preduzetnica u dva vremenska preseka (2011. i 2022. godine) na ukupnom skupu registrovanih aktivnih preduzetnica a ne samo na uzorcima istraživanja, što predstavlja najpouzdanije podatke.

↑ **Grafikon 6:** Poslovni profil preduzetnica 2011. i 2022. (%)

Ovi podaci ukazuju da je došlo do primetnih promena u strukturi osnovne delatnosti, pre svega u smislu velikog pada udela preduzetnica koje posluju u sektoru trgovine, primetnog povećanja udela preduzetnica koje posluju u sektoru stručnih, naučnih, inovacionih i tehničkih delatnosti.

Porast se beleži i u sektoru saobraćaja, IKT, administrativnih i pomoćnih uslužnih delatnosti, obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite, umetnosti,

zabave i rekreacije, te ostalih uslužnih delatnosti. Ove tendencije upućuju na trendove pomeranja ženskog preduzetništva od sektora tradicionalnih, tercijarnih usluga, ka sektoru visokokvalifikovanih, kvartarnih usluga.

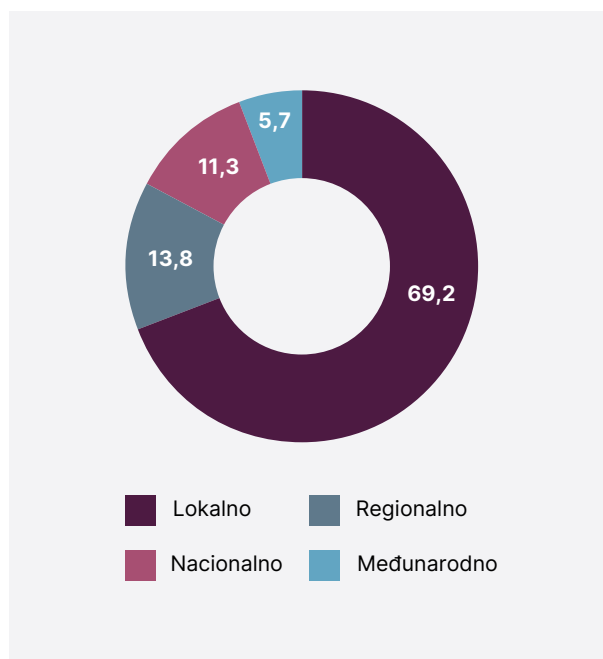
Najveći udeo preduzetnica posluje na lokalnom tržištu, odnosno na tržištu koje obuhvata opštinu na kojoj je sedište firme ili najviše područje okruga. Međutim, iako 93,4% preduzetnica iz uzorka posluje na ovako definisanom lokalnom tržištu, nešto manji udeo (69,2%) posluje isključivo na tom tržištu, dok ostale izlaze i na šira tržišta.

↓ **Tabela 3:** Preduzetnice prema sektoru delatnosti (%)

Preduzetnice prema sektorima delatnosti	2011.	2022.
Prerađivačka industrija	14,9	14,2
Građevinarstvo	3,6	4,4
Trgovina na veliko i malo	40,0	24,2
Saobraćaj i skladištenje	1,8	2,9
Usluge smeštaja i ishrane	9,5	8,2
Informisanje i komunikacije	1,3	4,4
Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti	9,6	14,8
Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	3,0	5,2
Obrazovanje	0,8	2,3
Zdravstvena i socijalna zaštita	1,8	2,9
Umetnost, zabava i rekreacija	1,0	1,8
Ostale uslužne delatnosti, uključujući i lične usluge	10,3	11,7
Ostalo	2,6	3,0
Ukupno	100	100

Tako 13,8% preduzetnica nastupa pored lokalnog i na regionalnom tržištu, 11,3% nastupa i/ili na nacionalnom tržištu, a 5,7% i/ili na međunarodnom tržištu. Kada se odvojeno posmatraju različita međunarodna tržišta, u ukupnom uzorku preduzetnica 2,7% izlazi ne EU tržišta, 3,9% na tržišta država bivših jugoslovenskih republika a 2,3% na druga strana tržišta.¹²

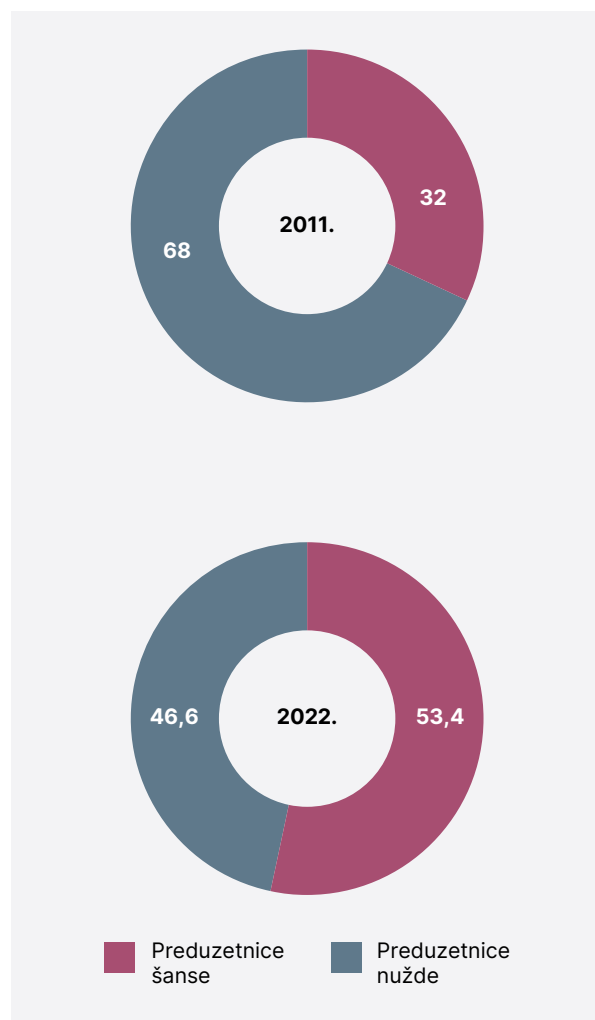
Današnje preduzetnice u odnosu na one iz 2011. godine imaju u nešto manjem procentu iskustvo sa porodičnom preduzetničkom tradicijom u generaciji roditelja (67,2% prema 84,1%), i u svega 7,1% slučajeva svoj sadašnji biznis dele sa partnerom/ suprugom ili drugim članom porodice, pa se biznis može svrstati u porodični.

↑ **Grafikon 7:** Preduzetnice prema tržištima na kojima nastupaju, 2022. (%)

Svakako je jedan od najvažnijih nalaza da su današnje preduzetnice pretežno preduzetnice šanse a ne nužde.

Ovo podrazumeva da su ključni motivi današnjih preduzetnica za ulazak u preduzetništvo u većoj meri bile dobre poslovne ideje i poslovne šanse koje su prepoznale, nego što je to bila ekonomska nužda, odnosno nemogućnost da pronađu bilo kakvo ili odgovarajuće zaposlenje.

↑ **Grafikon 8:** Preduzetnice prema ključnom motivu započinjanja samostalnog posla (%)

¹² Preduzetnice su mogle naznačiti više različitih stranih tržišta.

5

ZAKLJUČCI

Profil preduzetnica u Srbiji je danas pokazuje brojne razlike u odnosu na profil preduzetnica od pre deset godina:

- One su u 70% slučajeva “nove” preduzetnice, nisu bile u preduzetništvu kada je sprovedeno polazno istraživanje.
- One su u proseku starije, obrazovanije, i pretežno su u preduzetništvo ušle iz motiva postignuća a ne nužde.
- Više su diversifikovane u svom poslovanju, pa umesto da se koncentrišu u sektoru trgovine i ličnih usluga kao ranije, sada se sve više usmeravaju prema ekonomiji znanja, u sektoru stručnih, naučnih, inovacionih i tehničkih delatnosti, drugih kvalifikovanih usluga, ali i povećavaju poslovanje u netradicionalnim sektorima poput IT, saobraćaja, građevine i sl.
- Izvesne razlike prisutne su i u pogledu porodične situacije koja se može odraziti na poslovanje – današnje preduzetnice su u nešto manjem procentu nego one od pre deset godina u braku i ređe imaju maloletnu decu. Podaci o teškoćama u vođenju biznisa ukazuju da su mogući razlozi za to nepovoljni uslovi, odnosno neadekvano regulisano porodijsko i roditeljsko odsustvo zbog kojih se mlade žene ne upuštaju u preduzetništvo ili ga napuštaju kada prelaze u fazu roditeljstva.

Ipak neki aspekti njihovog preduzetničkog profila su ostalil isti: u izrazitoj većini slučajeva u pitanju su mikro biznisi, koncentrisani u urbanim sredinama.

6

PREPORUKE

1. Potrebno je uspostaviti sistem redovnog i uporedivog praćenja preduzetništva žena (kroz vreme i u odnosu na muškarce)

Potrebno je stvoriti uslove za redovno praćenje preduzetništva žena, odnosno za praćenje rodni razlika u preduzetništvu. Skup indikatora predloženih u polaznoj studiji bi omogućio ovakvo praćenje, ali on nažalost, nije bio uzet u obzir pošto nisu sprovedeni koraci u unapređivanju evidencija i statistika o preduzetništvu. Stoga bi bilo potrebno u narednom periodu preduzeti korake u uspostavljanju odgovarajućeg sistema praćenja koji bi mogao uključiti sledeće:

- redovno godišnje praćenje stope osnivanja i gašenja preduzeća po polu;
- pripisivanje oznake za pol vlasnika i glavnih menadžera u drugim značajnim evidencijama na osnovu kojih se prate mala i srednja preduzeća, uključujući i strukturne poslovne statistike, kao i druge evidencije, poput završnih finansijskih izveštaja, poreskih evidencija, evidencija socijalnog osiguranja, izvoza i sl.);
- potrebno je uvesti rodnu identifikaciju preduzetnika/ca u istraživanjima koja se sprovode u oblasti poslovnih statistika, i statistika zaposlenosti, poput istraživanja o inovativnosti preduzeća i sl.;
- nastaviti i redovno publikovati nalaze GEM istraživanja kako bi se mogle pratiti ne samo karakteristike preduzetništva prema polu preduzetnika (poput veličine, starosti preduzeća, motivacije za preduzetništvo, sektora poslovanja, rasta, inovacije, tržišta, i sl.), već i inklinacije ka preduzetništvu u opštoj punolentnoj populaciji.

2. Potrebno je dalje unapređivati institucionalni okvir za preduzetništvo žena

Potrebno je dalje unapređivati politike i mere za podsticanje i razvoj preduzetništva, uz specifičan fokus na žensko preduzetništvo. U tom cilju moguće je preduzeti sledeće:

- izraditi i efektivno implementirati novu strategiju za razvoj MMSP i njome posebno predvideti razvoj ženskog preduzetništva a Akcionom planom i mere za njegovo dalje unapređenje kroz opredeljenje adekvatnih budžetskih sredstava;
- operacionalizovati mere za unapređivanje ženskog preduzetništva definisane u okviru ekonomskog osnaživanja žena i unapređenja položaja žena na tržištu rada kroz samozapošljavanje koje predviđa i Strategija za rodnu ravnopravnost 2021-2030;

- redovno pratiti rodne aspekte pristupa i efekata programa za podršku preduzetništvu i preduzetnicima/cama uz eventualne korekcije mera u skladu sa nalazima.

3. Potrebno je unaprediti poslovnu klimu i podsticati motivaciju za ulazak u preduzetništvo

Potrebno je promovisati preduzetništvo u obrazovnim institucijama ali i široj javnosti. Srednje stručne škole i fakulteti su pogodna mesta za ovakve oblike promocije. To se može učiniti preko različitih aktivnosti, poput:

- gostovanja predstavnika/ca udruženja preduzetnika/ca, u školama (posebno prema odgovarajućim stručnim profilima);
- podsticanja osnovnih škola za uključivanje u aktivnosti obeležavanja međunarodnog Dana devojčica u IKT-u kroz posete firmama u kojima su žene osnivači i kao takve, podsticajni primeri devojčicama u periodu profesionalne orijentacije;
- izrade kataloga sa primerima ženskog preduzetništva i distribuiranja u srednjim školama, na fakultetima, NSZ i organizacija interaktivnih radionica;
- medijske promocije preduzetništva žena sa primerima uspešnih preduzetnica;
- širokog diseminiranja informacija o portalu preduzetništva i linkovanja na internet prostoru koji posećuju različite grupe koje se mogu smatrati potencijalnim rezervoarima za preduzetnike/ce.

4. Potrebno je pružiti podršku za razvoj preduzeća žena i povećati njihovu konkurentnost

Potrebno je ispitati potrebe za obrazovanjem i obukama preduzetnica i usklađenost aktuelne ponude sa tim potrebama. U tom cilju mogu se preduzeti sledeći koraci:

- organizovati ispitivanje potreba za obrazovnim programima preduzetnica različitog profila, iz različitih regiona i grana delatnosti. Ova se aktivnost može sprovesti na osnovu jedinstvenog standardizovanog upitnika, na osnovu koga bi se moglo sprovesti ispitivanje potreba preko privrednih komora, regionalnih agencija za razvoj, udruženja preduzetnica, u širokom obuhvatu. Drugi način da se to uradi jeste da se preko istraživački profilisane agencije sprovede jednokratno, obuhvatno ispitivanje potreba.
- potrebno je mapirati pružaoce usluga obrazovanja i obuka za preduzetnice, kao i njihovih programa, i ispitati u kojoj meri su u skladu sa nalazima dobijenim snimanjem potreba.
- na osnovu rezultata tog ispitivanja, sačinile bi se preporuke za obrazovne programe i obuke, koje bi bile distribuirane pružiocima ove vrste usluga, ili na osnovu kojih bi bili sačinjeni novi programi obuka od strane MP, NSZ, ili druge centralne institucije za podršku preduzetništvu.
- pružanje podrške organizacijama civilnog društva koje se bave ekonomskim osnaživanjem žena i razvojem ženskog preduzetništva kroz neformalne oblike obrazovanja i mentoring.

Potrebno je unaprediti finansijsku podršku ženskom preduzetništvu. Neka od mogućnosti su:

- razviti posebne finansijske šeme (sufinansiranja) za podršku etabliranim rastućim ženskim firmama kojima bi se podigla njihova vrednost na tržištu kroz ulaganja u inovacione aktivnosti i podizanje konkurentnosti radi pronalaženja strateških partnera ili investitora, a u cilju daljeg razvoja i zapošljavanja;

- pružanje bespovratne finansijske podrške zrelim ženskim firmama koje se nalaze na prekretnici (silaznoj fazi) i kojima su potrebne usluge *due diligence* kako bi firmu pripremile za prodaju ili pronalaženje strateškog partnera. Ova vrsta pomoći bi se mogla razviti po sistemu vaučera a usluge pripreme firme (*due diligence*, pisanje biznis plana i slično) bi mogle da obavljaju ženske male konsultantske firme čime bi se podstakla njihova uključenost u lance dobavljača, s obzirom da su uslužne delatnosti nedovoljno prisutne u institucionalnim programima podrške. Kriterijumi za dodelu konsalting ugovora bi se morali formulisati tako da ne narušavaju pravila javnih nabavki i da imaju karakter afirmativnih mera.

5. Potrebno je primeniti i druge mere nefinansijske podrške kojima se jačaju kapaciteti ženskog preduzetništva

- Razvijanja nefinansijske šeme podrške rastućim ženskim firmama za izlazak na konkretna tržišta kroz povećanje pristupačnosti informacijama o nastupu na takvim tržištima (za ovu vrstu podrške je potrebno uključiti postojeće nedovoljno iskorišćene resurse Privredne komore Srbije kao i eksternu konsultantsku podršku koju bi korisnice sufinansirale);
- u pomenute programe podrške je potrebno uključiti kao korisnike i ženske firme u sektoru usluga koje su u aktuelnim programima do sada uglavnom bile isključene jer su bila favorizovana proizvodna preduzeća;
- obezbediti vaučere za digitalizaciju ženskih preduzeća i uvođenje standarda kvaliteta kao neophodnog uslova za izlazak na tržište EU;
- razviti program mera podrške uključivanju u lance dobavljača velikih kompanija koje posluju na srpskom tržištu kroz obuke o procedurama za uključivanje kao i kroz pilot projekte kojima bi se velike korporacije podsticale da uključuju ženske firme. Na primer: kada velike kompanije ulaze na naše tržište jedan od uslova bi bio da pomognu lokalnoj zajednici i kroz podršku malim ženskim

firmama, tako što bi ih uključile u svoje lance dobavljača kako u glavnoj delatnosti tako i u nizu pratećih usluga, čime bi se osnaživale i uslužne, a ne samo proizvodne firme.

6. Potrebno je unaprediti savetodavnu podršku preduzetnicama bilo kroz postojeće institucionalne i organizacione kapacitete bilo kroz stvaranje novih tela, organizacija, timova

Ova savetodavna podrška treba da bude raznovrsnija i pristupačnija i trebalo bi da bude diversifikovana prema specifičnim potrebama različitih formi preduzetništva žena i prema delatnostima. Tako, recimo:

- treba obezbediti savetodavnu podršku preduzetnicama u ruralnim područjima, kojima bi telefonski oblici podrške mogli biti od posebnog značaja zbog udaljenosti od službi u gradskim sredinama;
- potrebno je obezbediti specijalizovane oblike savetodavstva ili mentorske podrške u odnosu na tip preduzetništva, na primer, za izvezno orijentisane preduzetnice, za preduzetnice koje obavljaju tehnološki intenzivne delatnosti, za preduzetnice koje koriste model franšize i sl.;
- internet portal sa brzim reagovanjem na upite preduzetnica može da igra važnu ulogu za davanje praktičnih saveta u vezi sa propisima, administrativnim procedurama, rešavanjem problema pri uvozu/izvozu, pristupu finansijskim tržištima i sl.;
- moguće je razviti vaučerski sistem za obezbeđivanje izvesnih oblika podrške koji su potrebni svim preduzetnicama, i za koje često i same percipiraju da su im potrebne – dizajn, marketing, stručne konsultacije i sl.;
- potrebno je postojeće savetodavne službe rodno senzibilisati kako bi mogle da pruže adekvatniju podršku preduzetnicama.

LITERATURA

Babović, M. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena*. Beograd: UN Women. Dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/87-publication.pdf>.

Cvejić, S., Babović, M., & Vuković, O. (2008). *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*. Beograd: UNDP. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/23-Mapiranje-socijalnih-preduzeca-u-Srbiji.pdf>

Keric, C. (2017). *Power of Procurement: How To Source From Women-Owned Businesses Corporate – Guide to Gender – Responsive Procurement*. New York: UN Women.

Popović-Pantić, S. (2020). *Dve decenije ženskog preduzetništva u Srbiji*. Beograd: Institut Mihajlo Pupin – Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/345388317_Institut_Mihajlo_Pupin

Zakon o socijalnom preduzetništvu, *Sl. glasnik RS*, br. 14/2022. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-socijalnom-preduzetnistvu.html>

